

УДК 2-75-764=161.2=162.1(1-04)

Людмила Єршова
Житомирський національний агроєкологічний університет

ПРОБЛЕМА ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ МІСІЙ І КОНФЕСІЙ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ (XIX – початок XX століття)

У статті запропоновано аналіз освітньо-виховної діяльності релігійних місій і конфесій Правобережної України. Показано вплив базиліян, піарів, кармелітів, єзуїтів на формування свідомості української молоді. З'ясовано найбільш виразні трансформації у системі виховних ідеалів, зумовлені діяльністю різних орденів. Охарактеризовано трансформації виховного ідеалу українського народу.

Ключові слова: виховний ідеал, релігійні конфесії, католицька церква, чернечі ордени.

Ludmiła Jerszowa. Problem ideał uwychowawczego w działalności oświatowej misji i konfesji religijnych pogranicza ukraińsko-polskiego (XIX – początek XX w.)

W artykule zaproponowano analizę działalności oświatowo-wychowawczej misji i konfesji religijnych Ukrainy Prawobrzeżnej. Pokazano wpływ bazylianów, pijarów, karmelitów, jezuitów na kształtowanie świadomości ukraińskiej młodzieży. Wyjaśniono najbardziej wyraźne transformacje w systemie ideałów wychowawczych, związane z działalnością różnych zakonów. Scharakteryzowano transformacje ideału wychowawczego ukraińskiego narodu.

Słowa kluczowe: ideał wychowawczy, wyznania religijne, Kościół Katolicki, zakony.

Ludmila Yershova. Problem of bringing-up ideal in the educational activities of religious missions and denominations on the territory of Ukrainian-Polish borderland (XIX - XX centuries).

The article analyses the educational activity of religious missions and denominations of Right-Bank Ukraine. Showing out let of bazyliyan, piars, Carmelites, Jesuits in formation of consciousness Ukrainian youth. It is found most expressive transformation in the system of educational ideals caused by the activities of various orders. There is characterized transforming the educational ideal of the Ukrainian people.

Keywords: educational ideal, religious denominations, the Catholic Church, monastic orders.

Аналіз літератури й архівних документів XVIII – початку XX століть дозволяє стверджувати, що українсько-польське пограниччя упродовж багатьох століть було територією міжетнічної і міжконфесійної толерантності. В системі національних і конфесійних виховних ідеалів українсько-польського пограниччя виразно домінували загальнолюдські і християнські цінності, які стримували розвиток соціальної антиномії «свій – чужий», забезпечуючи співіснування різних ідеалів за принципом «свій – інший свій» або «свій – інший». Підтвердженням цього є, наприклад, подорожні записки росіянина, який захоплювався правобережною традицією ходити «з церкви до костьолау» [1, с. 85]. Цьому у певній мірі сприяло релігійне розмаїття українських земель, на яких після цивільної 1569 р. та церковної 1596 р. Уній поширилася діяльність різних духовних орденів, місій і конфесій, що спонукали людей до постійної оцінки й переоцінки стабільних аксіологічних вартостей. Деякі мешканці пограничних земель «під впливом протестантських шукань встигали тричі за життя міняти обряд, мігруючи від православ'я до кальвінізму чи соцініянства, а звідти – до католицизму» [16, с. 301-302].

У проаналізованих Н. Яковенко історичних джерелах є багато посилань на «досконалу гармонію» різних релігій: дружні застілля унійних та православних ієрархів Волині у 1614 р.; різдвяний банкет православних, католиків і протестантів на Поліссі у 1617 р.; веселу пиятику соцінян з їхніми «добрими приятелями» єзуїтами у Кам'янці-Подільському в 1640 р.[16, с. 303]. З одного боку, релігійна толерантність виступає як позитивна риса доброчесного християнина, а з іншого, – саме вона сприяла інтенсивному поширенню на українських землях інших місій і конфесій, які згодом потіснили віру православної і внесли зміни до системи виховних ідеалів українсько-польського пограниччя.

Великий вплив на формування свідомості української молоді мали базиліани (Любар, Овруч, Умань), піари (Межиріч Корецький), кармеліти (Бердичів), єзуїти (Житомир, Овруч), які мали дуже ефективні навчальні заклади.

Товариство базиліян було вільним від нагляду урядових чиновників, мало тісні зв'язки з місцевими поміщиками, складалося переважно з гербової шляхти, поєднувало в собі уніатські й загальнослов'янські цінності і не схилилося перед цінностями західної цивілізації. На всій їхній системі освіти, як зазначав М. Чайковський, «лежала печать консерватизму, монархізму і навіть аристократизму»[5, с. 70]. Головним навчальним предметом у базиліян була історія Польщі, а метою виховання – гартування добрих і розумних поляків, які не захоплюються космополітичними ідеями і не забувають про польські інтереси.

Піари були орденом демократичним, універсальним, а не чисто польським. Історія Польщі у піарських навчальних закладах була лише складовою загальної історії. Навзамін базиліянській суворості й дисципліні у школах піарів завжди в ходу були протести, прокламації, памфлети. Як підкреслював М. Чайковський, «учні отців піарів із пихатих поляків перетворювалися на полірованих французів», здатних при будь-якому згадуванні про війну разом зі своїми ксьондзами й учителями братися за зброю[5, с. 71].

Однак найбільш потужним виявився вплив єзуїтів, освітня політика яких головний акцент робила на необхідності врахування сили материнського впливу на свідомість дітей із метою подолання опору традиційного православного родинного виховання та виховання жінок як посередників свого впливу на чоловічу частину населення. Саме тому в цей період на значній території українських земель у багатьох сферах суспільного життя почала домінувати догматика й риторика католицизму, а в змісті християнського виховного ідеалу XVII ст. відбулася заміна релігійної толерантності конфесійною змагальністю.

Навчання в єзуїтських закладах, з огляду на тогочасні геополітичні реалії, виявилось найбільш прогресивним і перспективним, і призвело до того, що вже в кінці XVII ст. серед католиків опинилися представники знаменитих православних родів – Чарториські, Острозькі, Четвертинські, Збаразькі, Олізари та ін.[3, с. 40], діяльність яких уже була спрямована на захист не лише католицької віри, але й польської культури. Протягом життя одного лише покоління відбулася повна денаціоналізація українських магнатських і шляхетських родів. «Синів ревних борців за православної церкву 1590-х років, – констатував М. Грушевський, – бачимо в 1620–1630 рр. уже ревними католиками, чужими будь-яким національним українським інтересам»[4, с. 151].

Єзуїти вдало скористалися релігійною різновекторністю українського суспільства й ефективно використали позитивні його цінності, зокрема, дієвість виховного ідеалу не лише чоловіків, але й жінок. Серед ревних католичок виявилось чимало впливових жінок, діди чи батьки яких свого часу охороняли і зміцнювали віру православну. Одна з них – Анна Алоїза Ходкевич, дочка Олександра Острозького і Анни Костчанки, доклала немало зусиль, аби зменшити на українсько-польському пограниччі вплив православної церкви і поширити католицьку[8]. У жіночій громадській діяльності XVII і наступного XVIII ст. стала помітно виявлятися тенденція римсько-католицького виховного впливу, що, з однієї сторони, говорить про значне послаблення в українських землях позицій церкви православної, а з іншої – про енергійність та високий культурно-освітній рівень жінок-католичок. У кінці XVIII ст. вже можна констатувати очевидну заміну у християнському виховному ідеалі підросійської України православної домінанти на римсько-католицьку.

Важливо акцентувати увагу на тому, що ця цілком об'єктивна трансформація виховного ідеалу відбилася на подальшій долі усього українського народу, детермінувавши виникнення негативної тенденції, названої згодом трагедією «зради» (Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко, І. Франко), наслідки якої наше суспільство продовжує відчувати й сьогодні.

У середині XIX ст. російські чиновники уплив католицизму вже стали визнавати небезпечним і особливо підкреслювали важливість контролю за вихованням польських жінок. Генерал-губернатор В. Левашов, наприклад, наполягав на тому, що, з ідеологічної точки зору, жіноча освіта є справою більш необхідною, ніж освіта чоловіків [9, с. 10-11]. Про це говорив також і граф М. Протасов, який 1831 р. відзначився у придушенні польського повстання (згодом обер-прокурор Синоду). З метою ознайомлення з характером виховання юнацтва у 1835 р. він очолив інспекцію освітніх закладів новоствореного Білоруського навчального округу, до якого були включені Волинська й Подільська губернії. М. Протасов звернув увагу на те, що саме в жіночих школах був особливо поширений «дух, ворожий уряду і російській національності» [13, с. 306]. Найбільш помітним результатом його інспектування стало відділення вихованців уніатів від католиків. Для перших було створено окрему уніатську семінарію в Жировицькому монастирі (поблизу м. Слонима), а Віленську римсько-католицьку духовну академію переведено подалі від ідеологічно небезпечного регіону – до Санкт-Петербурга[2].

Після поразки польського повстання 1831 р. державний контроль за освітньою діяльністю католицького духовенства став практично тотальним. Усім чиновникам із особливих доручень генерал-губернатор наказував абсолютно таємно «під виглядом цікавості» відвідувати ті повіти, в яких є навчальні заклади, особливо стежити за тим, «як поведуться учні і вчителі в моральному аспекті», збирати чутки і з'ясовувати настрої місцевих дворян, поміщиків, чиновників і духовенства (особливо католицького)[10]. У своїх рапортах таємні чиновники вказували на те, що внаслідок конфіскації маєтностей польських поміщиків їх зв'язки з католицьким духовенством стали значно слабшими, і ксьондзи змушені в освітніх справах користуватися лише власними коштами. Окремо зазначалося, що католицькі священники «поводять себе тихо, скромно, не втручаються в жодні сторонні справи, не залиша-

ють без потреби свої монастирі й костьоли, є надто далекими від усякої протидії пануючій релігії», однак через властиву їм потайність і обережність «проникнути в їх політичні думки неможливо»[12, арк. 97-98]. При цьому в рапортах визнавалося також, що між польськими поміщиками і православними священиками «точиться вічна ворожнеча»[12, арк. 94]. Цілком очевидно, що владні репресії дійсно змінили характер опальної нації, що виразилося у підкресленій скромності поведінки поляків. Однак досить швидко влада переконалася в тому, що жодні з репресій не змінили польський темперамент і не знизили дієвості польських виховних ідеалів.

У 1862 р. в одному з листів до міністра внутрішніх справ анонімний автор зазначав: «Зростаюче прагнення поляків і латинського духовенства прищеплювати сільському народові шляхом навчання грамоти ідеї польської народності, для чого вони замахуються заводити школи під різними приводами то в поміщицьких будинках у вигляді притулків для сиріт, то під виглядом навчання грамоти, то при костьолах для навчання прихожан, спонукає головне керівництво вишукувати способи протидії»[11, арк. 27 зв.]. Основним способом такої протидії і надійним захистом селян від польсько-католицької пропаганди автор пропонував визнати «виховання молодого покоління в дусі російської народності»[11, с. 26 зв.], тобто шляхом розгортання широкої мережі російських за мовою і змістом шкіл. За висловом М. Костомарова, «тогочасне прагнення урядових елементів до обрусіння краю призвело до того, що поляки не наважувалися називати себе поляками, а називали католиками»[7, с. 136]. Таким чином, слово «католик» перестало означати віросповідання і набуло ознак національної – польської – приналежності. У той самий час слово «російський» навпаки стало сприйматися як православна ідентифікаційна ознака.

Говорячи про діяльність єзуїтського ордену і різного роду католицьких товариств щодо формування ідеалу людини, слід відзначити принаймні два найважливіші її наслідки. Безперечно, слід визнати єзуїтську освітньо-виховну діяльність потужним активізатором дієвості виховного ідеалу католиків. Проте, окрім значної активізації католицького впливу на свідомість і дієвість кращих представників цілого краю, єзуїти, на думку М. Костомарова, дуже викривили польське виховання і створили у поляка «хитрість і двоєдушність», так невластиві колишній слов'янській натурі[7, с. 150]. Крім того, логічно визнати також певну «подвійність» характеру, розбіжність між мораллю й моральністю у багатьох православних вельмож, що з відомих причин навернулися до віри католицької, ховаючи в глибинах колись православної душі відчуття приглушеного сорому за зраду, витіснити яке здебільшого вдавалося шляхом зростання активності й відданості новій своїй вірі.

У першій половині XIX ст. у виховному християнському ідеалі жінок України поруч із суто жіночими, біологічно детермінованими й релігійно схваленими рисами (вірна дружина, турботлива мати, дбайлива господиня, слухняна парафіянка) вживаються також риси, не завжди підтримувані православним християнським ученням (освічена, горда, незалежна та активна громадянка), однак дуже опікувані католицькими священиками, які на території підросійської України виконували не лише теологічну функцію, але й місію формування національного польського патріотизму. Крім того, католицизм XIX ст. набуває в Російській імперії значимості основного джерела розвитку ідеї загальноєвропейської єдності, в основу якої по-

кладалося визнання християнства як «ідеалу свободи»[14], чого на той час не змогло досягнути і прийняти монархічно закріпачене російське православ'я.

Українці, на відміну від поляків, кілька століть жили в умовах відсутності державності, що притупило національну пам'ять народу, без національної еліти, більшість якої змінила власну національну самоідентифікацію, та під потужним ідеологічним тиском держави-завойовниці, яка, віднявши в українців рідномовну школу, системно викривлювала їхні уявлення про стародавні національні чесноти й цінності. Це зруйнувало соціальні зв'язки в системі національних українських ідеалів, витіснило ідеали простих верств українського народу на маргінес суспільних і державних інтересів, деякі з них перетворило на міфи та сприяло привласненню стародавніх ідеалів українців великоросською культурою. За таких умов відродження українського виховного ідеалу було неймовірно складним завданням. Однак розгортання в XIX – на початку XX ст. європейського націєтворчого процесу із притаманною йому увагою до історії етносів активувало й інтерес до історії українського народу.

Перші традиції активного захисту українських виховних ідеалів, як відомо, були закладені «братствами» – національно-релігійними та культурно-просвітницькими об'єднаннями міщан XVI–XVIII ст., які згуртували навколо себе багатьох представників духовної і світської української еліти. Як наголошувала Л. Карпова, «після втрати виплеканого національно-культурного ідеалу, пов'язаного з єдністю українських земель і Києвом як культурним центром», у першій половині XVIII ст. вони частково пристали до унії і в XIX ст. дедалі менше стали перейматися культурними і громадсько-політичними справами українства[6, с. 52]. Однак саме братські школи виховали плеяду української інтелектуальної еліти – діячів науки, освіти й мистецтва, державних діячів, церковних ієрархів, які увійшли у правове поле Російської імперії, сприяючи розвитку її освіти, культури й державного будівництва.

У XIX – на початку XX ст. вихована на «братських» ідеалах українська інтелектуальна еліта стала основним джерелом відродження українського виховного ідеалу. На таких засадах функціонувала школа англійця Д. Волсея в Бердичеві, яку сучасники називали слов'янською мозаїкою (у ній спільно навчалися українці, поляки й росіяни) та джерелом козацько-шляхетського виховання, заснованого на козацьких цінностях, образах українських гетьманів та українських піснях. М. Чайковський зазначав, що випускники цього закладу стали «творцями української школи, яка потім перейшла за Дніпро і дала відомих літераторів, поляків-українофілів»[5, с. 55]. Після смерті Волсея школа його була приєднана до Харківського університету.

Відтак можна зробити кілька висновків. Українсько-польське пограниччя традиційно була краєм міжетнічної і міжконфесійної толерантності, у системі виховних ідеалів пограниччя загальнолюдські цінності домінували над національними й державними. Найбільші трансформації у системі виховних ідеалів зумовила освітньо-виховна діяльність єзуїтів: відбулося заміщення українсько-православних ідеалів польсько-католицькими. З другої половини XIX ст. польсько-католицькі ідеали під натиском російської ідеології активно витіснялися російсько-православними. Найтяжче ці трансформації відбилися на виховному ідеалі українського народу: спочатку

його використала і знівельовала католицька ідеологія, а потім поглинула і розчинила російсько-православна. Однак якщо перехід українських вельмож у католицизм як «іншу віру» історично позначався поняттям «зрада», то обрусіння українців при збереженні православного віросповідання сприймалося як акт «безгрішний». Польські ксьондзи виступили головними вихователями патріотизму й готовності захищати національні цінності, а православні священики стали особливим знаряддям русифікації українського народу, унеможливлення його претензій на державність.

ЛІТЕРАТУРА

1. [І-товъ]. Подол. Записки проезжающего / І-товъ. – К. : В типографии И. и А. Давиденко, 1865. – 115 с.
2. Благовидов Ф. В. Обер-прокуроры св. Синода в XVIII и в первой половине XIX ст. (Развитие обер-прокурорской власти в Синодальном ведомстве) / Ф. Благовидов. – Казань, 1899. – 449 с.
3. Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку «Пятидесятилетия Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства» / Н. П. Быков. – Пг., 1915. – 60 с.
4. Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа / М. Грушевский. – СПб., 1913. – С. 151.
5. Записки Михаила Чайковского (Садыка Паши) / [М. Чайковский] // Киевская Старина. – 1891. – Т. XXXII. – С. 40–72; 255–268.
6. Карпова Л. О. Просвітництво на теренах України XIX ст.: історіографічний досвід / Л. О. Карпова // Актуальні питання культурології. – 2012. – Вип. 12. – С. 51–55.
7. Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К. : Наукова думка, 1992. – 512 с.
8. Левицкий О. И. Анна-Алоиза, княжна Острожская / О. И. Левицкий. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 45 с. Мазур П. Дві долі: Г. Гулевичівна-Лозка – фундатор братської школи та А. А. Ходкевич – руйнівниця острозької академії / П. Мазур // Освіта. – 1995. – С. 29.
9. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856) / Е. Лихачева. – СПб., 1895. – 342 с.
10. О поручении чиновникам особых поручений отправиться в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии, для разузнания по различным предметам (1847–1848) // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – 296 арк. – Арк. 2–3 зв., 6 зв., 11–11 зв.
11. Письмо министру внутренних дел от 10 марта 1862 г. Из дела о первоначальном народном образовании // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 9. – Арк. 26–29 зв.
12. Рапорт чиновника особых поручений подполковника князя Любомирского Киевскому военному, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору [О духовенстве католическом] // О поручении чиновникам особых поручений отправиться в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии, для разузнания по различным предметам (1847–1848) // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 61. – Арк. 97–105 зв.
13. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. Рождественский. – СПб., 1902. – 679 с.
14. Цимбаева Е. Н. Русский католицизм : идея всеевропейского единства в России XIX века : монография / Е. Н. Цимбаева. – Москва : URSS, 2009. – 205 с.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.